

Svakodnevnica u socijalizmu: međunarodna konferencija (London, 24.-26. travnja 2003.)

U prostorima Otvorenoga sveučilišta (*The Open University Conference Centre*) u Londonu održana je 24.-26. travnja 2003. konferencija Svakodnevnica u socijalizmu: države i društvene promjene u istočnoj Europi 1945.-1965. (*Everyday Socialism: States and Social Transformation in Eastern Europe, 1945-1965*). Četrdesetak europskih i američkih povjesničara, antropologa, sociologa, politologa, povjesničara umjetnosti i stručnjaka iz drugih srodnih područja imalo je priliku poslušati više od dvadeset izlaganja i sudjelovati u raspravi o Albaniji, Bugarskoj, Čehoslovačkoj, Jugoslaviji, Mađarskoj, Njemačkoj Demokratskoj Republici, Poljskoj i Rumunjskoj, ujedinenima za ovu priliku pod sintagmom "istočna Europa". Organizatori skupa i domaćini bili su Mark Pittaway s Odsjeka za povijest Otvorenoga sveučilišta (*Department of History, Faculty of Arts, The Open University*) i Nigel Swain s Odsjeka za povijest Sveučilišta u Liverpoolu (*School of History, University of Liverpool*), obojica usmjereni na mađarsku povijest, a sponzori Zaklada Elizabeth Parker Britanske akademije (*British Academy Elizabeth Parker Fund*), Filozofski fakultet Otvorenoga sveučilišta (*Open University Faculty of Arts*) te Centar za srednjoeuropske i istočnoeuropske studije Sveučilišta u Liverpoolu (*Centre for Central and East European Studies*).

Polazišta

"Velika većina istraživanja posvećenih socijalističkim diktaturama u poratnoj istočnoj Europi usredotočena je na visoku politiku, montirane sudske procese, policijsku represiju ili događaje poput onih 1953. i 1956. kada su masovni nemiri bili ozbiljan izazov za socijalističku vlast. Ova su istraživanja ili potpuno zanemarila preobrazbu svakodnevnoga života u prvim dvama desetljećima u socijalizmu, ili su pak pokušala dokazati da je masovnim iskustvima tijekom spomenutih promjena moguće pristupiti usredotočujući se na visoku politiku." Polazišta su to s kojih su organizatori krenuli u pripremu konferencije, a svoja razmišljanja o historiografskom pristupu prvim socijalističkim desetljećima podrobnije su izložili u uvodnom konferencijskom izlaganju te pozvali na otvorenu pravdu o svojim stajalištima. Početkom devedesetih, kada su padom željezne zavjese arhivi zemalja bivšeg Istočnog bloka postali dostupni zapadnoeuropskim povjesničarima, Pittaway i Swain očekivali su da će napredak u istraživanju socijalne povijesti teći brže no što je to kasnije, tijekom devedesetih, bio slučaj. Za neočekivnu sporost, drže, bilo je više opravdanih razloga. Domaći povjesničari klonili su se socijalne povijesti socijalističkoga razdoblja zbog suviše svježih i, osobito na samom početku devedesetih, nepopularnih sjećanja te iskustva s često ideološki opterećenim pristupima suvremenoj povijesti u nedavnoj prošlosti. Početnom zastoju pridonio je i preustroj znanstvenih instituta i sveučilišta pri čemu su izgubili dio državne financijske potpore. Nadalje, otvaranje arhiva državnih i partijskih tijela privuklo je u prvi mah mnoge domaće i inozemne povjesničare otkrivanju političkih tajni propalih diktatura i pisanju političke povijesti ili socijalne povijesti politike. Navala inozemnih istraživača izostala je zbog nepoznavanja srednjoeuropskih i istočnoeuropskih jezika, što je osobito vidljivo uspoređi li se ondje dosad učinjeno s istraživanjem povijesti Njemačke Demokratske Republike čija je izvorna građa na njemačkom jeziku zapadnonjemačkim i drugim povjesničarima bila znatno pristupačnija. U desetak je godina ipak objavljen određen broj radova iz socijalne povijesti na domaćim jezicima dotičnih zemalja i na engleskom jeziku. Ipak, više u srednjoj Europi no drugdje, a povijest industrijalizacije te svakodnevice industrijskih radnika u Albaniji, Bugarskoj, Rumunjskoj i ondašnjoj Jugoslaviji, istaknuli su organizatori

konferencije, ostala je neistražena. Kako je cilj konferencije bio prikazati dosad učinjeno te potaknuti nova istraživanja, radi njihove uspješnosti organizatori su htjeli pokrenuti raspravu o nekim temeljnim pitanjima. Smatraju da europske socijalističke zemlje, posebno promatra li se njihova povijest odozdo, nisu dijelile jednak obrazac sovjeticizacije, već je socijalizam u jednakoj mjeri bio i uvozni i domaći proizvod. Na različitosti, osobito u Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Poljskoj i ponajviše Jugoslaviji, važno je upozoriti američke i zapadnoeuropske istraživače koji u regiji unaprijed očekuju uniformnost. Te su nejednakosti sigurno imale utjecaja i na razlike u događajima u pojedinim zemljama s početkom političke demokratizacije. Nadalje, pri pristupanju drugoj polovici dvadesetoga stoljeća na umu valja imati sjećanje te smetnje kojima je ono izloženo, ali i koje samo izaziva. Kasni je socijalizam na svoj način oblikovao sjećanja na poratne početke. S druge strane, društvene promjene dovele su devedesetih do postsocijalističke nostalgije čiju opravdanost, drže Pittaway i Swain, valja ispitati upravo istraživanjem svakodnevice te je izložiti mogućoj kritici.

Pripremajući konferenciju organizatori su socijalističku svakodnevnicu zahvatili u pet tematskih cjelina. U onu o državnim projektima (1) smjestili su sovjeticizaciju društva misleći pritom na socijalnu politiku, radne odnose, obrazovanje, skrb o djeci i obitelji, te naglašavajući otklon od ustaljenoga mišljenja o kopiranju sovjetskoga modela u socijalnoj i gospodarskoj politici pojedinih država. Iskustvo socijalističkih radnih odnosa (2) uključilo je nacionalizaciju industrije, kolektivizaciju poljoprivrede, povećanje udjela industrijske radne snage i spolnu ravnopravnost, procese čijih je namjera bila integrirati cijelo društvo u socijalistički sustav, no ostvareni uspjeh bio je samo djelomičan. Sve značajke života izvan područja proizvodnje – nove masovne organizacije koje su zamijenile institucije civilnoga društva, oblikovanje novih stambenih naselja i novih načina zadovoljenja potrošačkih potreba – bile su zamišljene kao dio tematskoga kruga o socijalističkim zajednicama (3). Sfera privatnosti (4) obuhvatila je, s namjerom traženja domašaja kolektivističke ideologije, osobitosti privatnoga života, odnose privatnoga i javnoga, privatnu potrošnju i organizaciju obiteljskoga života. Sjećanja na rani socijalizam (5) osmišljena su kao propitivanje razmjera nostalgije za socijalističkom prošlošću koja se pojavila devedesetih godina i koja se prije svega odnosi na održavanje uspomena na ondašnje proizvode svakodnevnice materijalne kulture, glazbu, književnost i film.

S obzirom na prijavljena izlaganja i održavanje konferencije u plenarnom obliku tijekom tri dana, tematske su cjeline bile okupljene u tri šira jednodnevna bloka: 1. Državni projekti, 2. Društvo utemeljeno na produktivnosti rada?, i 3. Zajednica, sjećanje i identitet u poratnoj istočnoj Europi.

Državni projekti

Ne štedeći ondašnju čehoslovačku politiku Eagle Glassheim (Princeton University) govorio je o protjerivanju gotovo tri milijuna sudetskih Nijemaca poslije Drugoga svjetskog rata te mijenjanju etničkog i gospodarskog obilježja krajolika razvijanjem teške industrije i naseljavanjem oko dva milijuna novih stanovnika iz raznih krajeva zemlje (*Settling Frontiers of Communism: Czechoslovakia's Borderlands and the Environmental Legacy of Post-War Resettlement*). Na drugačiji se način Čehoslovačkom bavila Kimberly J. Elman (Columbia University) govoreći o brznoj i jeftinoj gradnji novih stambenih naselja koja je, usprkos svojoj jednoličnosti, nedugovječnosti, lošoj zvučnoj izolaciji i skućenosti unutarnjega stambenog prostora, svojim stanovnicima pružila dovoljno svjetla i zelenih površina, što su bila opća nastojanja ondašnjega svjetskog urbanizma (*The Architecture of Housing in Socialist Czechoslovakia: Modernism, Prefabrication, and the*

Panel-Building). Tri su izlaganja u ovome bloku bila posvećena Njemačkoj Demokratskoj Republici. Thomas Lindenberger (Zentrum für Historische Forschung, Potsdam) sustavno je prikazao odnose istočnonjemačkoga društva i društvenog organiziranja s državnim aparatom ističući postojanje Zapadne Njemačke kao okosnice oko koje je građen istočnonjemački oblik socijalizma (*The Fragmented Society: 'Social Activity' and Authority in GDR State Socialism*). Christoph Boyer (Max-Planck Institut für Europäische Rechtsgeschichte, Berlin) analizirao je koncepte i programe istočnonjemačke socijalne politike na putu prema "mekšem" potrošačkom realnom socijalizmu (*Social and Consumer Policy in the German Democratic Republic in the Sixties*). David Marshall (University of California, Riverside) govorio je o Muzeju njemačke povijesti, središnjem istočnonjemačkom muzeju čiji su stalni postav i izložbe bili odraz službenoga marksističkog poimanja povijesnoga razvoja (*The Museum for German History, 1952-1965*).

Društvo utemeljeno na produktivnosti rada?

Christiane Brenner (Collegium Carolinum, München) je, temeljeći svoje izlaganje na češko-njemačkom projektu Industrijski radnici u Čehoslovačkoj 1945.-1968., govorila o poticanju individualnih radnih uspjeha uvođenjem sustava nagrađivanja svrstavanjem radnika među stachanovce, udarnike i junake rada (*Heroes of Socialist Labour*). Pitanjem jesu li i umjetnici bili udarnici bavila se Irina Gigova (University of Illinois, Urbana-Champaign) govoreći o životnim uvjetima umjetnika i njihovom uključivanju kao aktivista u službu nove ideologije (*Artists or Shock Workers: Daily Life of Intellectuals in Early Socialist Bulgaria*). Tema Eszter Zsófiye Tóth (Institut za povijest politike, Budimpešta) bio je ženski radnički identitet – odnosi među kolegicama na radnom mjestu, njihov rad i zabava, preplitanje javnog s detaljima iz privatnoga života – prikazan na temelju istraživanja izvedenoga metodom *oral history* i skupljenih fotografija (*Oral History of Womens' Brigade in a Hungarian Socialist Factory*). Četiri su izlaganja bila posvećena kolektivizaciji poljoprivrede. Mariana Draganova (Institut za sociologiju, Bugarska akademija znanosti, Sofija) govorila je o kolektivizaciji i poljoprivrednim zadrugama u Bugarskoj (*Senses of the Private When Working in Collectives in Socialist Bulgaria*), Juraj Podoba (Institut za etnologiju, Slovačka akademija znanosti, Bratislava) o strogoj primjeni sovjetskoga modela kolektivizacije u Slovačkoj, koji je u brdskim područjima sa zaostalom poljoprivredom donio kratkotrajno blagostanje (*On the Margins of Socialism: Private Farmers and Highlanders in the Period of the Communist Collectivization of Agriculture in Slovakia, 1949-1973*), Zsuzsanna Varga (ELTE, Budimpešta) o promjenama u mađarskoj poljoprivredi (*The Transformation of Labour in Hungary's Collectivized Agriculture*), a Tatjana Thelen (Max-Planck Institute for Social Anthropology, Halle) usporedila je na dvama slučajima mađarsku i rumunjsku kolektivizaciju (*Violence Matters: Practice and Memories of Collectivization in Mesterszállás, Hungary, and Kisiratos, Romania*). Vjerojatno zbog područja istraživanja organizatora i kruga povjesničara koji poznaju, Mađarska je na konferenciji bila znatno zastupljenija od ostalih zemalja. Mađarskim povjesničarima u ovom bloku pripada i Sándor Horváth (Institut za povijest, Mađarska akademija znanosti, Budimpešta) koji se predstavio izlaganjem o životu u novom radničkom gradu, Sztálinvárosu (*Everyday Life in the First Hungarian Socialist City*).

Zajednica, sjećanje i identitet u poratnoj istočnoj Europi

Poput drugog, i treći je blok obilovao mađarskim temama koje su privukle i dvojicu inozemnih kolega. Jason Wittenberg (University of Wisconsin-Madison) govoreći o crkveno-partijskim odnosima istaknuo je izdržljivost i odlučnost svećenstva izloženo-

ga napadima državnog aparata (*The Battle for Souls: Church-Party Conflict in Hungary, 1948-1956*). James Mark (University of Exeter) oslonio se u istraživanju na intervjuirane sudionike događaja u Mađarskoj krajem Drugoga svjetskog rata kada su pripadnici Crvene armije počinili brojna silovanja te istaknuo da su sjećanja iznimno podložna reinterpetacijama u skladu s današnjom političkom orijentacijom žrtava i svjedoka (*The Memory of Atrocities: Rape, the Red Army and Remembering in Communist and post-Communist Hungary*). Sjećanjima se bavila i Izabella Main (CEU, Budimpešta) govoreći o proslavi obljetnice proglašenja Narodne Republike Poljske (*The Celebration of the Tenth Anniversary of People's Poland, Popular Perception and Memory*). Vizualnom umjetnošću u kontekstu diktature posvećena su bila dva izlaganja. Laurie Koloski (The College of William and Mary, SAD) govorila je o postimpresionistima, avangardistima i Skupini mladih u Krakovu (*Seeing Beyond the State: Artists and the Politics of the Possible in Kraków, 1945-1955*), a Deborah Schultz (University of Sussex) o rumunjskim umjetnicima (*The Private Sphere in Private and Public Artistic Identity in Postwar Romania*).

Hrvatska u kontekstu istočnoeuropske socijalističke svakodnevice

Među zemljama kojima se konferencija bavila, a riječ je o pojasu između u poraću koncipirane zapadne Europe i Sovjetskoga Saveza, našla se i socijalistička Jugoslavija. To što se na popisu država našla na zadnjem mjestu posljedica je engleske abecede, ali se zgodno poklopilo i s posebnim položajem Jugoslavije u ovoj skupini. Sličnosti svakako jesu brojne pa su se već dotaknute ili neke potencijalne teme hrvatske historiografije mogle prepoznati u gotovo svim izlaganjima na konferenciji, bilo da je riječ o industrijalizaciji, poticanju individualne produktivnosti koja će osigurati veće plaće, stvaranju nove radničke klase, gradskim stambenim naseljima u kojima su njezini pripadnici živjeli i njihovim životnim navikama, ili možda o položaju žena u socijalističkom poretku, ili o kolektivizaciji poljoprivrede i agrarnoj reformi, o društvenim organizacijama koje su nadomještale institucije civilnoga društva, položaju crkve, slobodi umjetničkog izražavanja, ili pak o neopravdano počinjenom nasilju, poratnom željenom ili neželjenom etničkom čišćenju te dobrim i lošim uspomena i nostalgiji. Svaka od ovih tema, na konferenciji uklopljenih u kontekst povijesti zemalja-satelita u Istočnom bloku, ima svoje mjesto i u istraživanju povijesti Jugoslavije i Hrvatske 1945.-1965. te njezinih refleksija devedesetih godina.

Međutim, dva izlaganja nisu propustila naglasiti umnogome drukčiji položaj zemlje s otvorenim granicama, koja se u političkim atlasima našla ucrtana sa zapadne strane željezne zavjese. Bavila su se razvitkom potrošačke kulture, obilježjem suvremenih društava koje je u Jugoslaviji bilo naglašenije no u istočnih susjeda, a posebno je specifično – zbog raznovrsnih (medijskih, turističkih, radnih i drugih) dodira sa Zapadom – bilo za Hrvatsku. Breda Luthar i Vida Zei (Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede) govorile su tako o osobitostima kupovine jugoslavenskih građana u Trstu od kasnih 1950-ih te zagrijavanju prekogranične potrošačke groznice s primicanjem 1970-ih (*Borderland of Consumption: Trieste and Shopping across the Border*). Predstavljajući početak opširnije studije o iskustvima kupovanja u Trstu dotaknule su gospodarske razlike u Jugoslaviji i različit pristup ovakvim izletima ovisno o udaljenosti stalnoga prebivališta od granice inzistirajući na razlici Slovenci-južnjaci, ali smjestivši ipak i slovenske i hrvatske kupce u izdvojenu skupinu u odnosu na ostale jugoslavenske shopping-turiste. Slovenske kolegice nisu zaobišle ni klasne razlike, ulogu žena kao glavnih dobavljača robe za obitelj te iskustva s carinskim službenicima pri prelaženju granice. Svakako, Trst kao mjesto traženja u domaćim trgovinama uopće nepostojeće ili samo za profinjenu potrošački ukus nezadovoljavajuće robe zaslužuje daljnja istraživanja i

mnoge ispisane stranice. O jugoslavenskoj potrošačkoj svakodnevici govorio je i Patrick H. Patterson (University of California, San Diego) temeljeći svoje izaganje na stvaranju nove široke srednje klase, nastale poslije Đilasove probrane “nove klase”, i njezinu sudjelovanju u stvaranju “jugoslavenskoga sna” (*An Everyday for Everyman (and Everywoman Too): Consumer Culture, the New “New Class”, and the Making of the Yugoslav Dream, 1950-1965*). San srednje klase – srednje po jugoslavenskim mjerilima – činili su udobno namješteni domovi, televizori, automobili, kvalitetna odjeća i vikendice. Prema Pattersonu, stvaranje potrošačkoga društva, održavanje vjere u san i njegovo djelomično ostvarivanje, pridonijelo je popularnosti režima za trajanja gospodarske stabilnosti tijekom 1960-ih i 1970-ih. No, vlast nije koristila konzumizam za pridobivanje masa o čemu svjedoče dovoljno česte pritužbe s najviših razina glede novih potrošačkih pojava. Režim je, drži nadalje Patterson, ipak bio svjestan povoljnoga djelovanja potrošačke kulture pa se za njezin razvoj u Jugoslaviji može reći da je tekao i odozdo prema gore i odozgo prema dolje. Međutim, upravo prekomjerna potrošnja pridonijela je na posljetku gospodarskom kolapsu zemlje. Sigurno je da bi orijentacija istraživanja prema potrošačkoj kulturi, kao i uopće svakodnevici dvadesetoga stoljeća, hrvatskoj historiografiji otvorila potpuno nove prostore.

Sjećanja i usmenu predaju trebalo bi provjeriti komparativnim istraživanjima koja bi utvrdila koliko je i u čemu jugoslavenska svakodnevica bila drukčija od one u istočnom i zapadnom okruženju. Pozitivnih je razlika u usporedbi s Istokom svakako bilo, no njihova percepcija djelomično je bila i posljedica ideologije koja je Jugoslaviji stvarala osjećaj superiornosti prema ostalima. Zanimljivo je stoga reagiranje nekih sudionika konferencije, koji dolaze iz zemalja bivšega jugoslavenskog susjedstva, na izložene tvrdnje o posebnosti Jugoslavije i životu na granici blagostanja. Jedna je starija kolegica među njima, gotovo u skladu sa starim pravovjernim stajalištem Istočnoga bloka, ustvrdila da Jugoslavija ni po čemu nije bila bolja te mit o superiornosti srušila spominjanjem spremnosti njezinih stanovnika za rat prilikom raspada zemlje i trenutne gospodarske situacije u državama sljednicama. Nažalost, čini se da je dio mlađih povjesničara iz susjedstva, stasalih devedesetih za vrijeme trajanja ratova, žrtva tada stvorenog imaginarija pa im izlaganja o jugoslavenskom potrošačkom društvu zvuče kao nevjerovatni, gotovo komični dijelovi priče za koju znaju da ionako ima krvavi svršetak. Čini se, također, da se Hrvatskom i bivšim jugoslavenskim prostorom u međunarodnim okvirima mnogo lakše baviti s pozicija političke povijesti, ratnih zločina i međunacionalnih (gotovo “plemenskih”) sukoba. Za pravo na hrvatsku socijalnu povijest i vrednovanje svakodnevice druge polovice dvadesetoga stoljeća ponekad kao da se u međunarodnoj historiografiji tek treba izboriti jer je opterećenost nedavnim događajima učinila *boom* inozemnog i domaćeg turizma u Hrvatskoj šezdesetih, ondašnje lance robnih kuća, robne marke koje su postajale općim imenicama, brze vlakove (koji ni danas nisu primjetno brži), radničke godišnje odmore, televizijske i festivalske početke gotovo znanstvenom fantastikom prošlosti ili začudnim tragovima neke propale civilizacije. Ni domaća se hrvatska historiografija ne bi trebala odricati tema, vremena i prostora koji joj pripadaju.

Dvojbe

Iz naslova konferencije i rasprava vidljivo je da nema dvojbi o tome treba li sustav koji je vladao u dijelu Europe zvati komunističkim ili socijalističkim. Usprkos činjenici da u dosadašnjoj literaturi ipak prevladavaju riječi komunizam, komunisti i komunistički, na socijalizam u naslovu konferencije nije bilo primjedaba pa je očito prihvaćena argumentacija nekih povjesničara i teoretičara da tadašnji sustav ne treba zvati imenom sustava u koji se on u doglednoj budućnosti trebao pretvoriti. Lišena ovih dvojbi, završna je

rasprava protekla u pronalaženju zaključaka i postavljanju dotad nepostavljenih pitanja. Netko je rekao da tijekom tri dana nitko nije spomenuo totalitarizam, što nije izazvalo potrebu za ikakvim objašnjenjima i opravdavanjima. Riječ je vjerojatno o različitom pristupu od onoga s početka devedesetih kada su se otkrivale mračne političke strane diktatorskih režima. Historiografija je, naime, uspjela pokazati da pravo na povijest svakodnevica, njezine mučne, ali i ljepše strane, ima život koji teče pod svakojakim vlastima, pa i onim nedemokratskim iz vremena prije, tijekom i poslije Drugoga svjetskog rata. U tom kontekstu svojevrsnu nostalgiju za socijalističkim desetljećima – kao pojavu zajedničku bivšim socijalističkim zemljama, u Njemačkoj nazvanu nostalgijom, a u Hrvatskoj i drugim bivšim jugoslavenskim republikama jugonostalgijom – ne treba vezivati uz potporu propalim režimima, već sjećanjima na val modernizacije, socijalnu sigurnost te zvukove, slike, proizvode i navike iz mladosti ili djetinjstva, dijelove svakodnevica koji su se gotovo preko noći izgubili početkom devedesetih. Sudionici konferencije upozorili su na dobrodošlo povezivanje historiografije s antropologijom i sociologijom te na opasnosti metode *oral history* koja je, pokazalo se, izrazito podložna promjenjivoj percepciji pojedinca. Zbog toga su devedesetih intervjuirane Mađarice ovisno o svojoj trenutnoj političkoj orijentaciji govorile ili o brutalnosti sovjetskih silovatelja na kraju rata ili o tome kako je među njima bilo i mnogo zgodnih mladića. Međutim, istaknuli su sudionici, kontradiktornost izvora, laži i manipulacije nisu posebnost dokumenata iz socijalističkoga vremena jer ih tada nije bilo ni manje ni više nego u drugim razdobljima, a na istraživačima je da izbjegnju politizaciju. Istaknut je, nadalje, problem usporedne modernizacije i ruralizacije gradova, na koju se često zaboravlja, zbog društvenih, gospodarskih i demografskih promjena, te još uvijek loša istraženost položaja vjerskih zajednica.

Sudionici su stidljivo došli do još jednog, možda najvrjednijeg zaključka: trebalo bi u historiografiji zaboraviti “istočnu Europu” kao konstrukciju hladnoratovskoga razdoblja te se poviješću baviti u sveeuropskom kontekstu tražeći veze između geografskog istoka i zapada ili sjevera i juga kontinenta. Doista, dvije su poratne Europe u drugoj polovici prošloga stoljeća dijelile mnoge povijesne procese, a njihovo promatranje kroz dva odvojena slučaja ne stvara cjelovitu sliku koja je svakako bogatija unutareuropskim sličnostima negoli razlikama. Jer, u valu poratne modernizacije i urbanizacije nije sagrađen samo mađarski Sztálinváros, već i britanski Milton Keynes, kao i mnogi drugi gradovi diljem Europe, a svakodnevica njihovih stanovnika bila je ispunjena zajedničkim iskustvima stvaranja nove zajednice i nove kvalitete života. Slično je s mnogim drugim fenomenima koji čine suvremeno europsko društvo. Promatrati ih s ograničenjima koja je nametnula željezna zavjesa i ubuduće stvarati suprotstavljene blokovske generalizacije, značilo bi put prema komparativnoj europskoj povijesti učiniti gotovo nemogućim.

IGOR DUDA